

Gezinsvorming en vrouwelijke arbeidsparticipatie: de opleidingsgradiënt van voltijds werk en attitudes ten aanzien van gezin en werk in 10 Europese landen

Karel Neels & Zita Theunynck

1. Inleiding

De participatie van vrouwen in onderwijs en arbeidsmarkt is sinds het einde van de jaren 1960 fors toegenomen. Onder impuls van het toegenomen onderwijsniveau steeg het verdienpotentieel, en maakten steeds meer vrouwen hun intrede op de arbeidsmarkt (OECD 2011). De instroom van vrouwen op de arbeidsmarkt – ondersteund door een stijgende vraag naar arbeid vanuit de dienstensector (Buchholz *et al.* 2009) – is wellicht grotendeels het gevolg van een streven naar economische zelfstandigheid, maar ging tegelijkertijd gepaard met een toegenomen accentuering van intrinsieke jobkwaliteiten, zoals zelfontplooiing, sociale waardering en verantwoordelijkheid (Lesthaeghe & Van de Kaa 1986; Lesthaeghe & Surkyn 1988). De toegenomen arbeidsparticipatie weerspiegelt dus enerzijds materiële voordelen (inkomen), maar zeker voor hoogopgeleide vrouwen, ook niet-materiële voordelen (zelfontplooiing) verbonden aan arbeid.

De stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen in de jaren 1980 en 1990 ging initieel gepaard met een daling van het vruchtbaarheidscijfer ver beneden het vervangingsniveau (2,07 kinderen per vrouw). De evolutie naar gendergelijkheid die werd ingezet op vlak van onderwijs en arbeidsmarkt, werd immers niet geflankeerd door een gelijkaardige evolutie in de positie van vrouwen binnen het gezin (McDonald 2006). De ongelijke tred naar gendergelijkheid leidde voor vrouwen tot een sterke mate van incompatibiliteit tussen hun rol als werknemer enerzijds en hun rol als ouder anderzijds (Rindfuss & Brewster 1996). Gegeven de implicaties van gezinsvorming voor de arbeidsmarktpositie van vrouwen, werd de keuze voor een gezin in deze context minder aantrekkelijk. De intensiteit van het conflict tussen gezin en werk is onder meer afhankelijk van de institutionele context, en met name de mate waarin de combinatie van werk en gezin vanuit beleid worden ondersteund (Oppenheimer 1994; Liefbroer & Corijn

1999). Hoewel de bevolkingstrends die zich sinds de jaren 1970 hebben ingezet, overheden in heel Europa er toe hebben aangezet om hun gezinsbeleid uit te breiden en/of te herzien, is er op dit vlak nog steeds sprake van sterke verschillen tussen landen onderling. Anderzijds is het tempo waaraan de evolutie naar gendergelijkheid zich binnen het gezin voltrekt eveneens sterk gedifferentieerd tussen landen: ook cultureel is er met andere woorden sprake van sterke verschillen tussen landen wat betreft de attitudes ten aanzien van (de combinatie van) gezin en werk.

In deze bijdrage wordt onderzocht hoe het voltijds werk van vrouwen in 10 Europese landen varieert in functie van gezinskenmerken, waarbij zowel rekening wordt gehouden met het aantal kinderen in het huishouden, de leeftijd van het jongste kind, als het type partnerrelatie. Omdat de kost van een (gedeeltelijke) uittrede uit de arbeidsmarkt, maar ook de motivaties voor arbeidsparticipatie variëren naargelang het onderwijsniveau, wordt vervolgens onderzocht of de invloed van gezinsvorming op voltijdse arbeidsparticipatie verschilt naargelang het onderwijsniveau van vrouwen. Tot slot belichten we mogelijke verklaringen en gaan we na in hoeverre de verschillen in voltijdse arbeidsparticipatie naar opleidingsniveau verband houden met variatie in attitudes ten aanzien van de combinatie van gezin en arbeid. Het artikel onderscheidt zich van de beschikbare literatuur door de focus op voltijds werk. De invloed van gezinsvorming op arbeidsparticipatie (*i.e.* voltijds/deeltijds werk versus werkloosheid/inactiviteit) werd reeds in detail gedocumenteerd (Rosenfeld & Birkenlund 1998; Stanfors 2006; Dribe & Stanfors 2008, Ghysels & Van Lancker 2009). De uittrede uit voltijds werk heeft echter belangrijke repercussies voor de loopbaanperspectieven van vrouwen (Wright & Hinde 1991; OECD 2011) en de focus op voltijdse arbeidsparticipatie na ouderschap, vooral in combinatie met attitudes ten aanzien van gezin en werk, komt minder vaak aan bod in de literatuur (zie Ronsen & Sundström 2002).

Het artikel is als volgt opgebouwd. Het tweede deel belicht de arbeidsmarkt-participatie van vrouwen vanuit theoretisch perspectief. Daarbij gaan we in op micro-economische verklaringen, culturele verklaringen en de rol van gezinsbeleid. De onderzoekshypothesen worden samengevat in deel drie. Het vierde deel gaat in op de mogelijkheden van de Generations & Gender Survey (GGS) om de arbeidsmarktpositie, gezinskenmerken en attitudes van vrouwen in detail te operationaliseren. De resultaten worden besproken in deel 5. De belangrijkste conclusies worden samengebracht in het laatste deel.

2. **Ready, Willing and Able: theoretische perspectieven op arbeidsparticipatie na ouderschap**

In de jaren 1950-1960 was de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen historisch laag (Van Dongen 1998). Na 1970 verandert dit: een groeiend aantal

(gehuwde) moeders verlaat de arbeidsmarkt niet langer na ouderschap of ze keren na een periode van afwezigheid in toenemende mate terug (OECD 2011). De beslissing van jonge ouders om opnieuw in te treden in de arbeidsmarkt is afhankelijk van uiteenlopende factoren zoals individuele voorkeuren ten aanzien van de combinatie van gezin en werk, de wettelijke kaders voor (betaald) ouderschapsverlof, de beschikbaarheid en kost van formele kinderopvang, de beschikbaarheid van informele kinderopvang, het (verwachte) inkomen op de arbeidsmarkt en de flexibiliteit op het werk ten aanzien van jonge ouders (OECD 2011). Naar analogie met Coale kunnen we deze factoren onder drie noemers groeperen: i) *'readiness'* (het moet economisch voordelig zijn om na ouderschap beroepsactief te blijven), ii) *'willingness'* (de combinatie van gezin en werk moet maatschappelijk worden aanvaard en in overeenstemming zijn met individuele attitudes en waarden), en iii) *'ability'* (de voorzieningen die toelaten gezin en werk in de praktijk te combineren moeten in voldoende mate beschikbaar én toegankelijk zijn) (Coale 1973). In lijn met deze condities belichten we achtereenvolgens micro-economische modellen van gezinsvorming, culturele verklaringen die ingaan op veranderende waardenpatronen en de betekenis van ouderschap, en de rol van het gezinsbeleid zoals dit in verschillende welvaartstaten werd geïmplementeerd.

2.1. **Readiness: de (opportunitheids)kost van ouderschap**

Beckers 'new home economics' bekleedt een centrale plaats in onderzoek naar de samenhang tussen onderwijs, arbeidsparticipatie en gezinsvorming. Becker wijst op twee mechanismen die opleidingsniveau en gezinsvorming met elkaar verbinden: het 'inkomenseffect' en het 'prijsseffect'. Het inkomenseffect impliceert dat hoogopgeleiden dankzij hun hoger verdienpotentieel sneller financieel in staat zijn een gezin te vormen: de directe kosten die de opvoeding van een kind met zich meebrengt, kunnen door hen makkelijker worden overbrugd. Het inkomen van hoogopgeleiden heeft in die zin een positief effect op gezinsvorming. Anderzijds hebben de opportunitetskosten verbonden aan ouderschap een negatief effect op het krijgen van kinderen. Die opportunitetskosten hebben betrekking op de tijd die ouders omwille van de zorg voor kinderen minder of niet meer kunnen spenderen aan betaalde arbeid (Willis 1973; Becker 1981; Joshi, Macran *et al.* 1996; Liefbroer & Corijn 1999; Vikat 2004). Uitgaande van een ongelijke inkomenspositie naar gender, kan worden aangenomen dat gezinsvorming geen of weinig impact heeft op de arbeidsmarktpositie van mannen, waardoor vooral vrouwen worden geconfronteerd met de opportunitetskost van gezinsvorming (Becker 1981; Liefbroer & Corijn 1999).

De analyse van Becker steunt op specifieke uitgangspunten – een genderspecifieke taakverdeling binnen het huishouden en een maatschappelijke context die gekenmerkt wordt door een sterke incompatibiliteit tussen arbeidsparticipatie en gezinsvorming (Liefbroer & Corijn 1999) – en is om die reden niet zonder meer

veralgemeenbaar. Onderzoek geeft echter aan dat in de meeste landen – ook de meer ‘egalitaire’ Scandinavische landen – nog steeds een sterk genderspecifieke verdeling bestaat van de huishoudelijke taken (Pott-Buter 1998; McDonald 2000; Buchholz *et al.* 2009; Miettinen *et al.* 2011). De participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt komt daarom vaker onder druk te staan als gevolg van gezinsvorming (Joshi *et al.* 1996; OECD 2011). Dit blijkt ook uit recente OECD-cijfers. Gemiddeld 70 procent van de 15-54-jarige vrouwen is aan het werk, tegenover 85 procent van de mannen. Ook de aard van de tewerkstelling tussen mannen en vrouwen verschilt. De loopbanen van vrouwen zijn veel dynamischer en worden gekenmerkt door frequente transitie tussen arbeidsmarktposities (voltijds, deeltijds, non-actief) (Storms 1995; Cloïn & Boelens 2004; Ghysels & Van Lancker 2009; OECD 2011). Zo is deeltijds werk een bij uitstek vrouwelijk gegeven: onder vrouwen in OECD-landen bevindt 22 procent zich in een halftijdse baan, tegenover nauwelijks 4.4 procent van de mannen (OECD 2011).

Naast een genderverschil in arbeidsparticipatie verwachten we op basis van de analyse van Becker een sterke *opleidingsgradient* bij vrouwen in de arbeidsparticipatie na ouderschap. Hoogopgeleide vrouwen kennen een hogere financiële return van tewerkstelling, waardoor de relatieve kost van een uittrede uit de arbeidsmarkt om de zorg voor een kind op te nemen voor deze groep hoger ligt. Ook een tijdelijke en/of gedeeltelijke uittrede uit de arbeidsmarkt kan voor deze groep een opportuiniteitskost betekenen op langere termijn omwille van de depreciatie van menselijk kapitaal. In een context waar ouderschap een (partiele) uittrede uit de arbeidsmarkt impliceert, zetten hoogopgeleide vrouwen dan ook minder frequent de stap naar ouderschap (Vikat 2004; Petit & Hook 2005; Andersson *et al.* 2009; Smith & Ratcliffe 2009). Omgekeerd verwachten we bij hoogopgeleide vrouwen die wel de stap naar ouderschap zetten een sterkere oriëntatie op voltijds werk dan het geval is bij laagopgeleide vrouwen (Stanfors 2006). Als we de rekening maken van laagopgeleide vrouwen, blijkt dat zij met een heel andere economische realiteit worden geconfronteerd. Laaggeschoolde vrouwen hebben minder gunstige arbeidsmarktperspectieven waardoor de opportuiniteitskost verbonden aan een uittrede uit de arbeidsmarkt bij hen lager is. Vooral wanneer jonge kinderen aanwezig zijn in het huishouden slinken de incentives voor arbeidsparticipatie. Op dat moment stijgen immers de kosten verbonden aan arbeidsparticipatie buitenshuis – onder meer omwille van de kosten verbonden aan kinderopvang – waardoor de opportuiniteitskost van een uittrede uit de arbeidsmarkt verder daalt (Becker 1981; Brewster & Rindfuss 2000). Naarmate gezinsvorming de praktische en/of financiële haalbaarheid van werken beperkt, lonkt voor laagopgeleide vrouwen in sterkere mate een inactiviteits- of werkloosheidsval, zeker wanneer jonge kinderen deel uitmaken van het huishouden (Buchholz *et al.* 2009).

De maatschappelijke context oefent een sterke invloed uit op de mate waarin arbeidsparticipatie en gezinsvorming in de praktijk kunnen worden gecombineerd en medieert aldus de effecten van opleiding en gezinsvorming op arbeidsparticipatie (Oppenheimer 1994; Liefbroer & Corijn 1999; Vikat 2004). De maat-

schappelijke context heeft daarbij zowel betrekking op de institutionele context (*i.e.* structurele voorzieningen en gezinsbeleid) als de maatschappelijke attitudes ten aanzien van de combinatie van werk en gezin. Deze aspecten worden vervolgens belicht.

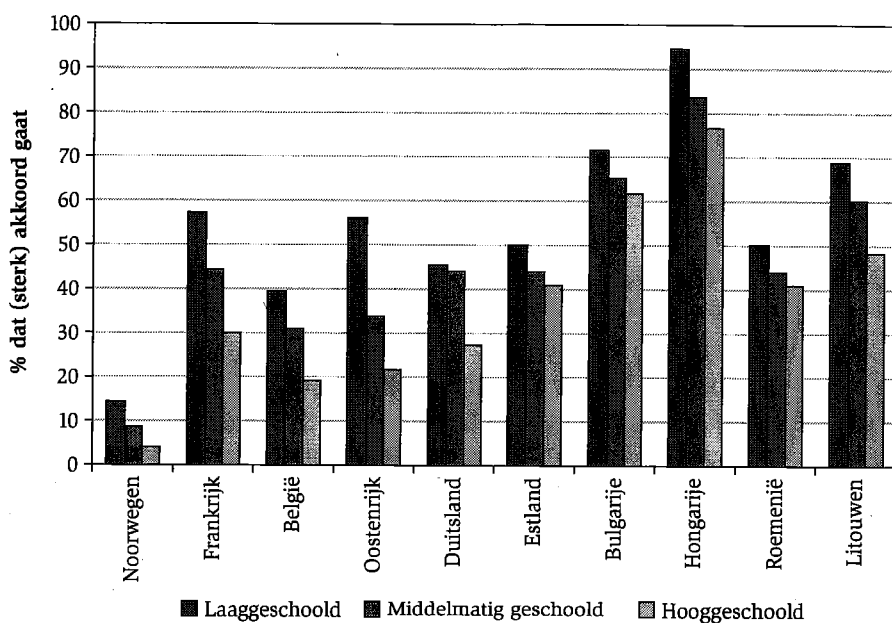
2.2. Willingness: de houding ten aanzien van gezin en werk

De attitudes ten aanzien van de combinatie van gezin en werk – zowel individueel als maatschappelijk – vormen een belangrijke bijkomende overweging in de beslissing om te (blijven) werken na ouderschap. De theorie van de tweede demografische transitie (Lesthaeghe & Van de Kaa 1986; Lesthaeghe & Neels 2002) en de theorie van Friedman (Friedman & Hecher 1994) schetsen in dat opzicht erg uiteenlopende motivaties voor ouderschap tussen hoog- en laagopgeleide vrouwen.

Lesthaeghe en Van de Kaa stellen in navolging van Maslow dat de groeiende economische welvaart in de jaren 1960 gepaard ging met een verschuiving van materiële behoeften (bestaan, onderdak en veiligheid) naar postmaterialistische behoeften (vrijheid, participatie en emancipatie, autonomie en erkenning) (Lesthaeghe & Van de Kaa 1986). De veranderingen in het demografisch gedrag die opduiken sinds het einde van de jaren 1970 vormen in deze redenering niet enkel de uitkomst van veranderende kosten en baten, maar worden ook gestuurd door sociaal-culturele ontwikkelingen. Vooral de toename van het onderwijsniveau heeft de verspreiding van postmaterialistisch waarden in de hand gewerkt, waardoor hoogopgeleiden de voorhoede vormen van veranderend demografisch gedrag (Surkyn & Lesthaeghe 2004; Manlove *et al.* 2010). Het uitstel (en afstel) van ouderschap hangt volgens Van de Kaa (2004) samen met een nieuw 'leitmotiv'. Individuen stellen zich nu de vraag: "will our lives be enriched by having a child now?" (van de Kaa 2004). Ouderschap is nog steeds een gewaardeerde rol, maar staat op gespannen voet met andere gewaardeerde rollen, met name die van arbeidsparticipatie (Buchholz *et al.* 2009). Het conflict tussen arbeidsparticipatie en gezinsvorming kent bij hoogopgeleiden dus niet enkel een economische grond, maar weerspiegelt ook de waardenpatronen van deze groep (Buchholz *et al.* 2009; Lesthaeghe 2010).

De nadruk op arbeidsparticipatie als uiting van autonomie en zelfactualisatie lijkt als drijfveer minder aanwezig bij laagopgeleide vrouwen. Deze groep wordt immers gekenmerkt door minder gunstige perspectieven op de arbeidsmarkt. Verder bevinden laagopgeleiden zich veelal in minder aantrekkelijke functies, waardoor de arbeidsmarktbinding van laagopgeleide vrouwen zwakker is dan bij hoogopgeleide vrouwen. Ook de steeds zwakkere positie van laaggeschoolde mannen op de arbeidsmarkt maakt hen als huwelijkspartner minder interessant, met uitstel en afstel van huwelijk tot gevolg (Oppenheimer 1994; Perelli-Harris *et al.* 2010). Friedman verwacht dat laaggeschoolde vrouwen de rol van moederschap om die reden sterker accentueren (Friedman & Hechter 1994). Deze auteur

stelt dat individuen traditioneel over een beperkt aantal strategieën beschikken om een zinvol levenstraject te realiseren, *i.e.* een stabiele loopbaan, een stabiel huwelijk of ouderschap. De stimulans voor ouderschap is het grootst voor diegenen met een beperkte toegang tot de andere strategieën. Vooral laaggeschoolden hanteren ouderschap als strategie om onzekerheid over hun levensproject te reduceren, omdat andere strategieën voor hen in toenemende mate buiten bereik liggen. Het krijgen van een kind is een onomkeerbaar engagement dat de toekomst duidelijk maakt en vastlegt (Friedman *et al.* 1994; Graham & McDermott 2006). De veranderende patronen van gezinsvorming kennen bij zwakkere socio-economische groepen dus een andere achtergrond dan het geval is bij hoogopgeleiden. Ook de toename van ongehuwd samenwonen en de toename van buitenechtelijke vruchtbaarheid wijst op de precare socio-economische positie van deze groep (Manlove *et al.* 2010; Perelli-Harris *et al.* 2010).

Figuur 1. Percentage vrouwen van 18-45 jaar naar opleiding dat akkoord gaat met de stelling dat een voorschools kind eronder lijdt als zijn/haar moeder buitenshuis werkt.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

De verschillende motivaties tot ouderschap geven aanleiding tot een verschillende houding ten aanzien van (de combinatie van) gezin en werk. Aan de hand van de gegevens van de Generations en Gender Survey werd in kaart gebracht in welke mate vrouwen akkoord gaan met de stelling dat een voorschools kind eronder lijdt als zijn/haar moeder buitenshuis werkt (figuur 1). Slechts een klein percentage van de Noorse vrouwen kan zich vinden in de stelling dat een voorschools kind eronder lijdt als zijn/haar moeder buitenshuis werkt, wat duidt op

een positief normatief klimaat ten aanzien van arbeid bij vrouwen na ouderschap. De houding ten aanzien van werkende moeders is minder positief in België, Frankrijk, West-Duitsland, Oostenrijk, Estland en Roemenië. Hongarije, Bulgarije en Litouwen scoren zeer traditioneel en worden nog steeds gekenmerkt door een klimaat waar sterk traditionele opvattingen heersen ten aanzien van werkende moeders. Een tweede vaststelling is dat er, zoals verwacht, in elk land sprake is van een opleidingsgradiënt in de houding ten opzichte van werkende moeders met jonge kinderen. In ieder land, maar het minst in Noorwegen, gaat een groter aandeel van de laagopgeleiden akkoord met de stelling dat een kind eronder lijdt als zijn/haar moeder werkt. Die uitkomst ligt in de lijn van eerder onderzoek waarin wordt gewezen op de verschillende motivatie van laagopgeleide vrouwen voor gezinsvorming. In die zin is het te verwachten dat de stelling die de rol van de moeder sterk benadrukt, in deze groep op meer bijval kan rekenen (Friedman *et al.* 1994; Perelli-Harris *et al.* 2010).

2.3. Ability: gezinsbeleid en toegankelijkheid van voorzieningen

Arbeidsparticipatie en gezinsvorming zijn tot slot enkel compatibel in een maatschappelijke context waar gendergelijkheid als dominante culturele waarde wordt aanvaard en waar structurele voorzieningen de combinatie van gezin en werk effectief ondersteunen (Liefbroer & Corijn 1999). Gauthier onderscheidt in dat opzicht drie types van gezinsbeleid: (i) directe en indirecte monetaire voordelen voor families met kinderen, (ii) moeder- en ouderschapsverlof en (iii) voorzieningen voor kinderopvang (Gauthier 2007). In deze bijdrage belichten we vooral de laatste twee types.

De ontwikkeling van de naoorlogse welvaartstaten is sterk bepaald door historische tradities en waardenoriëntaties (Fux 2008). De Scandinavische landen werden gekenmerkt door politieke centra die sterk en onafhankelijk waren van de rooms-katholieke kerk. Bovendien zorgde de inspraak van de sociaaldemocratische bewegingen bij de beslissingsvorming tot brede herverdelende systemen, aangepast aan de sterke positie van het individu in deze landen. De evolutie van de Scandinavische welvaartstaten liep op die manier parallel met de demografische trends die sinds de jaren 1960 hun intrede maakten (Fux 2008). Vanaf de jaren 1970 hebben de Scandinavische landen, maar ook Frankrijk en België, sterk geïnvesteerd in de defamilialisatie van de zorgtaken en het ondersteunen van werk en gezin (Esping-Andersen 1999). Deze landen kennen systemen van (kort) moederschapsverlof met baangarantie in tandem met sterk uitgebouwde kinderopvangvoorzieningen voor moeders met een voorschools kind. Het gebruik van formele kinderopvang bij vrouwen met een 0-2 jarig kind is hoog in België, Frankrijk en Noorwegen, met percentages die respectievelijk 48, 42 en 51 procent bereiken (tabel 1).

De ontwikkeling van de continentale en Zuid-Europese staten verliep erg verschillend. Deze landen, die een rooms-katholieke traditie delen, baseerden hun welvaartsstaatmodel op het subsidiariteitsprincipe, waarbij een belangrijke rol

voor de familie is weggelegd. West-Duitsland deelt deze rooms-katholieke traditie niet, maar heeft eveneens de rol van de familie benadrukt bij de ontwikkeling van de welvaartstaat. Het mannelijk kostwinnersmodel dat daarbij in de naoorlogse periode werd geaccentueerd, was niet aangepast aan de nieuwe demografische veranderingen die sinds de jaren 1960 opgang maakten, waardoor de transitie naar een tweeverdienersmodel in deze landen minder evident bleek dan het geval was voor de Scandinavische staten. In Duitsland en Oostenrijk domineert het mannelijke kostwinnersmodel het gezinsbeleid tot ver in de jaren 1990 en laat het ook vandaag nog zijn sporen na. Hoewel investeringen in kinderopvang de laatste decennia zijn toegenomen, is het kinderopvang systeem overwegend gericht op het onderwijs van jonge kinderen en minder op het ondersteunen van de combinatie van werk en gezin door jonge ouders. Er is er nog steeds een groot gebrek aan voltijdse kinderopvang voor voorschoolse kinderen (Hank en Kreyenfeld 2000) en ook vandaag blijft het gebruik van formele kinderopvang in Oostenrijk en Duitsland beperkt tot nauwelijks 12.1 en 17.8 procent van de 0-2 jarigen. Ook andere aspecten van het gezinsbeleid (een lange periode van ouderschapsverlof, een hoge kinderbijslag en een belastingsysteem dat het kostwinnersmodel privilegieert) zijn minder gericht op vrouwen die hun (voltijdse) arbeidsparticipatie als ouder willen verderzetten (OECD 2011).

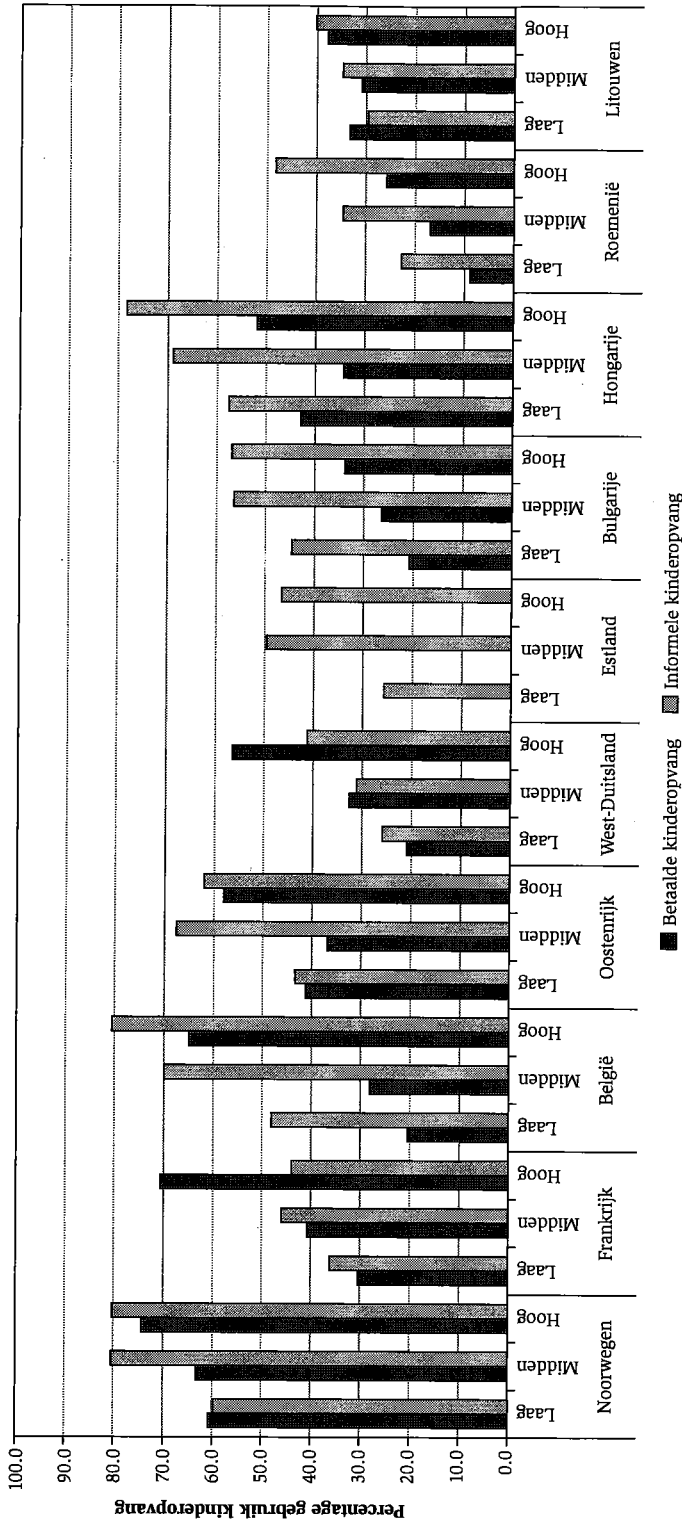
De Oost-Europese landen, ten slotte, groeiden gedurende de periode van het staatssocialisme uit tot sterk herverdelende welvaartsstaten. Als gevolg van de gedwongen industrialisatie en collectivisering in de jaren 1950 en nog meer omwille van de lage lonen, was vrouwelijke arbeidsparticipatie in de Oost-Europese landen in die periode erg hoog en werd het tweeverdienersmodel dominant. De gendercultuur in de postsocialistische staten wordt vandaag nog steeds gekenmerkt door zowel het geloof dat vrouwen moeten bijdragen aan het gezinsinkomen – een attitude die stamt uit het socialistische tijdperk – als door een traditionele houding ten opzichte van de verdeling van de huishoudelijke taken. Dit leidt tot een ‘double burden’ en een hoge mate van incompatibiliteit tussen gezin en werk voor Oost-Europese vrouwen (Medgyesi 2002; Tang & Cousins 2005; Matysiak 2011). Na de transitie naar een markteconomie aan het begin van de jaren 1990 werden de Oost-Europese landen geconfronteerd met hoge werkloosheidscijfers en werd er sterk gesnoeid in de uitgaven voor gezinsbeleid. Terwijl de lange ouderschapsverloven werden behouden met het oog op het beperken van het arbeidsaanbod, werden de investeringen in kinderopvang sterk teruggeschoefd. De Oost-Europese landen worden vandaag enerzijds gekenmerkt door erg rigide arbeidsomstandigheden en een beperkte steun voor werkende ouders. Het gebruik van kinderopvang ligt in de Oost-Europese landen erg laag, variërend van 8.8 tot 17.8 procent (tabel 1). Dit wordt bovendien niet gecompenseerd door gebruik van informele kinderopvang. Anderzijds maakt het economisch klimaat dat gekenmerkt wordt door erg lage lonen, de nood aan vrouwelijke tewerkstelling erg dwingend. Het mannelijk kostwinnersmodel is in deze landen financieel moeilijk haalbaar voor gezinnen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland en Oostenrijk.

Tabel 1. Kenmerken van gezinsbeleid en arbeidsmarktindicatoren in 10 Europese landen, 2008.

Land	A. Gebruik formele kinderopvang		B. Gebruik informele kinderopvang (in % naar leeftijdscategorie)				C. Gemiddeld aantal uren informele kinderopvang naar leeftijdscategorie				D. Moederschapsverlof			E. Ouderschapsverlof			F. TVC 2008	G. Gem. Loon	H. Werkloosheid	I. Werken slecht voor kind
	%	VTE	0-2	3-5	6-12	0-2	3-5	6-12	Totaal	Aantal Weken	Betaald	Totaal	Aantal Weken	Betaald	Totaal	Aantal Weken	Leeftijdsgrens		Man	% akkoord
België	48,4	46,8	20,9	26,8	15,0	3,8	2,4	2,2	15,0	11,5	2,8	13,0	2,8	6	1,85	44027	7,1	26,7		
Bulgarije	14,6	16,2	25,7	31,2	28,5	3,8	4,2	4,3	63,0	56,7	-	-	-	-	1,49	-	5,6	65,4		
Duitsland	17,8	13,5	14,5	17,4	13,3	2,7	2,2	3,9	14,0	14,0	40,6	148,0	40,6	3	1,38	39733	7,5	40,7		
Espanje	17,5	21,7	31,8	31,1	17,9	2,8	3,0	3,1	20,0	20,0	65,4	136,0	65,4	3	1,65	18558	5,5	16,6		
Frankrijk	42,0	43,4	17,7	19,6	13,6	2,6	2,8	2,6	16,0	16,0	27,8	146,0	27,8	3	1,99	36671	7,8	41,0		
Hongarije	8,8	8,8	31,6	38,7	24,1	2,9	3,1	2,6	24,0	16,8	59,3	136,0	59,3	2	1,35	20752	7,8	83,7		
Litouwen	13,7	18,8	12,5	8,9	9,7	4,9	4,2	4,0	21,0	21,0	88,3	104,0	88,3	2	1,59	-	5,8	57,0		
Noorwegen	51,3	55,1	4,3	2,3	6,0	2,6	2,1	2,2	9,0	7,2	31,6	91,0	31,6	3	1,96	41650	2,5	8,1		
Oostenrijk	12,1	7,6	19,8	30,3	20,5	2,4	2,8	2,6	16,0	16,0	19,3	104,0	19,3	2	1,41	43226	3,8	34,9		
Roemenië	14,3	14,7	45,8	48,0	43,7	4,3	4,3	4,1	21,0	15,8	-	-	-	-	1,38	-	5,8	45,2		

Legende: (A) Percentage kinderen in de leeftijdscategorie 0-2 jaar die gebruik maken van formele kinderopvang (o.m. crèche, onthaalmoeder, thuisopvang). (B) Formele kinderopvang in voltijds equivalent wordt berekend als product van proportie kinderen die gebruik maken van formele kinderopvang en gemiddeld aantal opvanguren per week, uitgedrukt als percentage van een 30-uren week. (C) Informele opvang heeft betrekking op onbetaalde opvang door grootouders, andere verwanten, vrienden of kennissen. (D) Gemiddeld aantal uren informele opvang tijdens een typische week. (E) Moederschapsverlof omvat verlof met baangarantie voor werkgestelde ouders, vaak aansluitend op moederschaps- of vaderschapsverlof. (F) Totaal vruchtbaarheidscijfer. (G) Gemiddeld loon (in euro). (H) Werkloosheidsgraad. (I) Percentage vrouwen in de leeftijdscategorie 18-45 jaar die akkoord gaan met de stelling dat een voorschools kind eronder lijdt als zijn/haar moeder buitenshuis werkt.

Bron: OECD Family Database & Eurostat.

Figuur 2. Gebruik van formele en informele opvangvoorzieningen naar opleidingsniveau, vrouwen van 18-45 jaar met een kind van 0-2 jaar in het huishouden in Noorwegen, Frankrijk, België, West-Duitsland en Oostenrijk, Estland, Bulgarije, Hongarije, Roemenië en Litouwen.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

Gezinsvorming en vrouwelijke arbeidsparticipatie: de opleidingsgradient van voltijds werk en attitudes ten aanzien van gezin en werk in 10 Europese landen

De gegevens van de Generations & Gender Survey laten toe de verschillen tussen landen wat betreft het gebruik van (in)formele opvangvoorzieningen verder te differentiëren naar opleidingsniveau. (figuur 2). Voor alle landen is er sprake van een afgetekende opleidingsgradiënt in het gebruik van zowel formele als informele kinderopvang. Het aandeel van laagopgeleiden dat een beroep doet op kinderopvang is in alle landen kleiner dan het aandeel hooggeschoolden, wat suggereert dat de beschikbaarheid van dergelijke voorzieningen sterker ingrijpt op de opportuniteitskost van hoogopgeleide vrouwen. Daarnaast zien we een sterk verschil tussen landen in het gebruik van formele en informele kinderopvang. Noorwegen, België en Frankrijk scoren sterk qua gebruik van formele kinderopvang. Duitsland en Oostenrijk en zeker de Oost-Europese landen hebben een veel lager gebruik van formele kinderopvang.

3. Hypothesen

Op basis van de literatuur betreffende de samenhang tussen opleiding, arbeidsparticipatie en gezinsvorming kunnen volgende hypothesen worden geformuleerd.

Bestaand onderzoek geeft aan dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sterk terugvalt wanneer jonge kinderen aanwezig zijn in het huishouden, maar ook dat de arbeidsparticipatie – wanneer geen onderscheid wordt gemaakt tussen voltijds en deeltijds werk – zich geleidelijk herstelt naarmate kinderen ouder worden. Aangezien vrouwen na ouderschap vaak gedeeltelijk uittreden – hetzij omwille van hun houding ten aanzien van (de combinatie van) gezin en werk, hetzij omwille van een gebrek aan mogelijkheden om voltijds werk en gezin te combineren – verwachten we een meer afgetekend effect van gezinsvorming op de arbeidsmarktpositie van vrouwen wanneer gekeken wordt naar de proportie vrouwen die na ouderschap nog voltijds werkt (hypothese 1a). Aangezien landen onderling sterk verschillen wat betreft gezinsbeleid en de attitudes ten aanzien van gezin en werk, verwachten we dat ook de differentiatie tussen landen onderling sterker is voor voltijds werk dan het geval is voor arbeidsparticipatie (hypothese 1b). Concreet verwachten we dat voltijds werk na ouderschap meer courant is landen met een minder traditionele houding ten aanzien van gezin en landen met een sociaal beleid dat de combinatie van gezin en werk sterker ondersteunt.

Wat betreft de opleidingsgradiënt van voltijdse arbeidsparticipatie, verwachten we dat hoogopgeleide vrouwen vaker voltijds werken dan laagopgeleide vrouwen (hypothese 2a), waarbij de opleidingsgradiënt in voltijdse arbeidsparticipatie mogelijk groter wordt na ouderschap (hypothese 2b). De grotere opleidingsgradiënt in voltijdse arbeidsparticipatie na ouderschap houdt onder meer verband met de bijkomende kosten verbonden aan arbeidsparticipatie en verschillen in de motivatie voor ouderschap en gezinsvorming. Concreet verwachten we dat de meer traditionele houding van laagopgeleide vrouwen ten aanzien

van (de combinatie) van gezin en werk een partiële verklaring biedt voor de lagere voltijdse arbeidsparticipatie van deze groep (hypothese 3).

4. Data en methoden

De analyse maakt gebruik van de gegevens van het *Generations and Gender Programme* (GGP) dat in 2000 werd opgezet door de Verenigde Naties om de oorzaken en gevolgen van demografische veranderingen in Europa gedetailleerd in kaart te brengen. Het onderzoeksprogramma omvat enerzijds de aanmaak van een Contextuele Databank met geaggregeerde indicatoren (o.m. met betrekking tot sociaal beleid) en anderzijds een set van representatieve surveys die in de deelnemende landen worden afgenomen onder de residentiële bevolking van 18 tot 79 jaar. Hoewel inmiddels gegevens beschikbaar zijn voor 14 landen, wordt de analyse in deze bijdrage beperkt tot een 10-tal landen – *i.e.* België, Bulgarije, West-Duitsland, Estland, Frankrijk, Hongarije, Litouwen, Noorwegen, Oostenrijk en Roemenië – waarvoor de vereiste variabelen met betrekking tot arbeidsmarktpositie en gezinssamenstelling beschikbaar zijn.

Om de impact van gezinsvorming op arbeidsparticipatie in kaart te brengen, omvat de *onderzoekspopulatie* vrouwen van 18 tot en met 45 jaar die niet langer onderwijs volgen. Deze leeftijdsselectie heeft verschillende redenen. Ten eerste vertoont deze groep sterke variatie op vlak van huishoudenscomposities (*i.e.* aanwezigheid partner en/of kinderen), terwijl de arbeidsparticipatie niet of nauwelijks wordt vertekend door de eindeloopbaanproblematiek, *i.c.* (vervroegde) pensionering. Ten tweede bevat deze groep ook vrouwen die de stap naar gezinsvorming (nog) niet hebben gezet: de inclusie van deze groep laat beter toe de invloed van gezinsvorming op arbeidsparticipatie in kaart te brengen door de arbeidsmarktpositie van vrouwen met kinderen te vergelijken met de positie van vrouwen die de stap naar gezinsvorming (nog) niet hebben gezet. De jonge leeftijdsselectie wordt verder ingegeven door het feit dat laaggeschoolde vrouwen al op erg jonge leeftijd de transitie naar ouderschap maken: onder laaggeschoolden bevindt een aanzienlijk aandeel van de vrouwen met een kind van 0-2 jaar zich in de jongste leeftijdsgroep van 18 tot 22 jaar. Om ook voor laaggeschoolde vrouwen voldoende variatie te behouden in arbeids- en huishoudensposities werd de leeftijdsselectie dan ook uitgebreid tot deze leeftijdsgroep. Tot slot worden respondenten die nog onderwijs volgen op het moment van de survey uit de onderzoekspopulatie geweerd omdat ze een sterk neerwaarts effect uitoefenen op de arbeidsparticipatie van kinderloze vrouwen in de jongste leeftijdsgroep.

De analyse van *arbeidsmarktposities* is gebaseerd op de informatie die zelf wordt verstrekt door de respondent en onderscheidt volgende posities: i) voltijds werk (hetzij als werknemer, zelfstandige of helpend familielid), ii) deeltijds werk, iii) verlofstelsel (bijvoorbeeld ouderschapsverlof, tijdskrediet, loopbaanonderbreking of vergelijkbare stelsels), en iv) werkloosheid of inactiviteit. Vrou-

wen die ouderschapsverlof combineren met een deeltijdse baan werden opgenomen in de categorie verlofstelsel: deze categorie bevat met andere woorden vrouwen die hetzij voltijds, hetzij deeltijds gebruik maken van de mogelijkheden tot ouderschapsverlof. Hoewel de vier posities worden onderscheiden voor de beschrijvende analyse (zie bijlage), werd met het oog op de multivariate analyse geopteerd voor een dichotomie waarbij voltijdse tewerkstelling werd afgezet tegenover de andere arbeidsmarktposities. Dit onderscheid schetst scherper de invloed van gezinsvorming op arbeidsparticipatie dan de analyse van arbeidsparticipatie waarbij verder geen onderscheid wordt gemaakt tussen voltijds en deeltijds werk.

De *onafhankelijke variabelen* in de analyse omvatten opleidingsniveau, het aantal kinderen en de leeftijd van het jongste kind in het huishouden, de attitude ten aanzien van de combinatie van gezin en werk en het type partnerrelatie. Het *opleidingsniveau* is gebaseerd op de internationale ISCED-classificatie en onderscheidt drie categorieën: i) geen onderwijs, lager onderwijs en lager secundair onderwijs (*i.e.* ISCED-niveaus 1 & 2, referentiecategorie), ii) hoger secundair (ISCED-niveaus 3&4) en iii) tertiair onderwijs (ISCED-niveaus 5 & 6). De *leeftijd van het jongste kind* verwijst naar de leeftijd van het jongste kind dat effectief in het huishouden van de respondent verblijft, ongeacht of het daarbij gaat om een biologisch kind, een adoptief kind of een stiefkind. Op basis van de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen kinderen van i) 0 tot 2 jaar, ii) 3 tot 5 jaar iii) 6 tot 11 jaar en iv) 12 tot 18 jaar. Hoewel de leeftijd van het jongste kind als afzonderlijke variabele wordt gebruikt in de beschrijvende analyse (zie figuren 3a&b en 4a&b), wordt voor de multivariate analyse geopteerd voor een combinatievariabele waarbij zes categorieën worden onderscheiden: i) geen kinderen (referentiecategorie), ii) 1 kind van 0 tot 2 jaar, iii) 1 kind van 3 tot 18 jaar, iv) 2 kinderen, waarvan het jongste 0 tot 2 jaar, v) 2 kinderen, waarvan het jongste 3 tot 18 jaar, en (vi) 3 kinderen of meer. De *houding ten aanzien van de combinatie werk en gezin* is gebaseerd op de stelling dat een kind onder 2,5 jaar eronder lijdt dat zijn/haar moeder buitenshuis werkt. Respondenten die (sterk) akkoord gaan met de stelling worden als 'traditioneel' beschouwd. Respondenten die zich 'noch akkoord/noch niet akkoord' verklaren, worden als 'neutraal' beschouwd. Vrouwen die (sterk) niet akkoord gaan met de stelling, worden als 'progressief' beschouwd. Tot slot werd het *type partnerrelatie* als controlevariabele in de analyse opgenomen. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen i) respondenten zonder inwonende partner in het huishouden (referentiecategorie), ii) gehuwde respondenten en iii) respondenten die ongehuwd samenwonen met hun partner.

Omdat de impact van de gezinsvorming op de arbeidsmarktpositie van vrouwen sterk varieert tussen landen onderling, maar het aantal landen in de analyse beperkt is, kan geen gebruik worden gemaakt van multilevel analyse en werd de analyses gestratificeerd naar land. De multivariate analyse maakt gebruik van een logit model van voltijdse tewerkstelling waarbij telkens de geëxponentieerde coëfficiënten worden gerapporteerd.

5. Resultaten

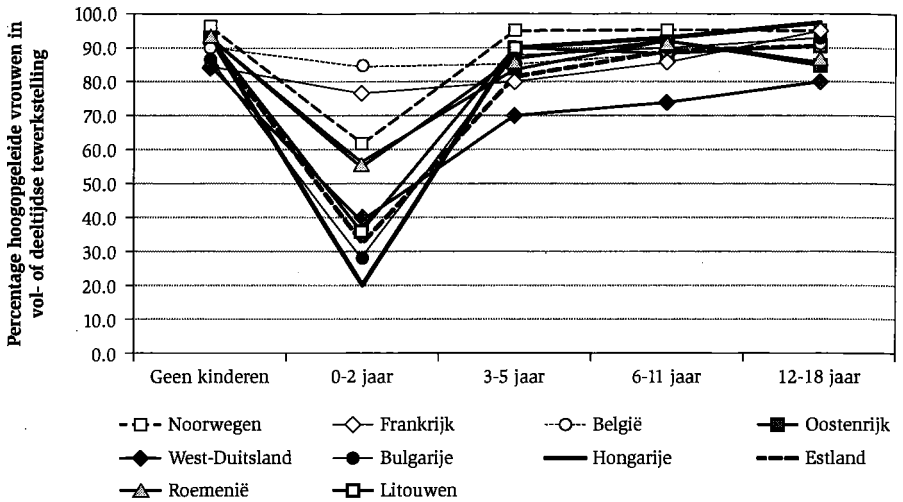
De resultatensectie valt uiteen in twee delen. In een eerste beschrijvend gedeelte gaan we na in welke mate arbeidsparticipatie (zonder onderscheid tussen voltijds en deeltijds werk) en voltijdse arbeidsparticipatie verschillen tussen vrouwen met en vrouwen zonder kinderen. In een tweede deel, bekijken we de effecten van gezinskenmerken (leeftijd jongste kind, aantal kinderen, aanwezigheid van partner) op voltijdse arbeidsparticipatie meer in detail in een multivariate analyse. Aangezien hoog- en laagopgeleiden worden geconfronteerd met sterk verschillende opportuïteitskosten na ouderschap en mogelijk ook verschillen in attitudes ten aanzien van de combinatie van werk en gezin, worden ook de effecten van opleiding op voltijdse arbeidsparticipatie en de interactie tussen opleiding en gezin meer in detail bekeken in de multivariate analyse. Tot slot gaan we na in hoeverre verschillen in attitudes ten aanzien van gezin en werk de opleidingsgradiënt in voltijds werk kunnen verklaren.

5.1. De voltijdse arbeidsmarktparticipatie van vrouwen voor en na ouderschap

Figuren 3a en 4a brengen in kaart hoe de arbeidsparticipatie van respectievelijk hoog- en laagopgeleide vrouwen varieert in functie van de leeftijd van het jongste kind in het huishouden. In lijn met voorgaand onderzoek, zien we dat de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk terugvalt na ouderschap, met name in de periode dat het jongste kind jonger is dan 3 jaar. Naarmate het jongste kind ouder wordt, herstelt de voltijdse arbeidsparticipatie zich geleidelijk tot het niveau van vrouwen zonder kinderen. Bij laagopgeleide vrouwen kennen vrouwen met kinderen uiteindelijk zelfs een hogere arbeidsparticipatie dan vrouwen zonder kinderen. Dit beeld verandert gevoelig wanneer gekeken wordt naar de proportie vrouwen in voltijdse arbeid (hypothese 1a, figuren 3b en 4b).

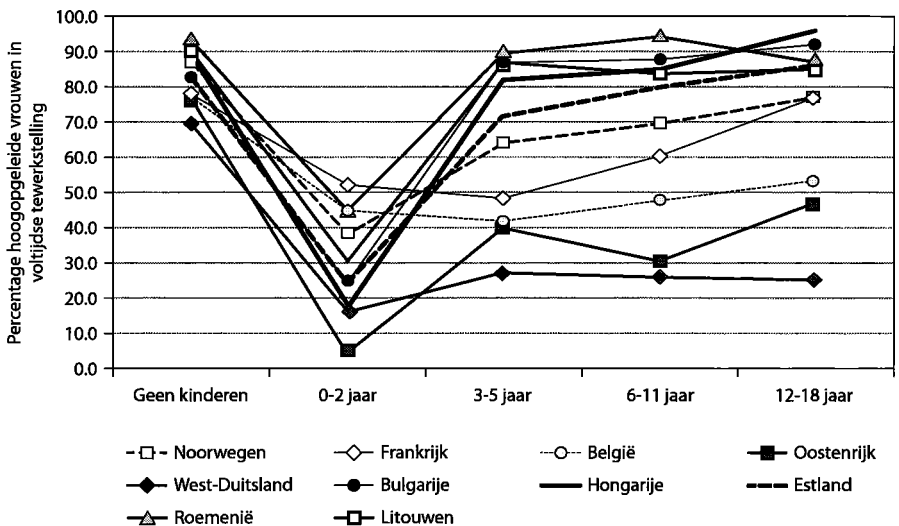
Voor hoogopgeleide vrouwen valt op dat de voltijdse arbeidsparticipatie bij vrouwen zonder kinderen in alle landen hoog is. Deze vrouwen vertrekken dus van een gelijkaardig uitgangspunt op de arbeidsmarkt, wat duidt op kleine variaties in de arbeidsmarktpositie voor ouderschap binnen deze groep. Als we naar de voltijdse arbeidsparticipatie na ouderschap kijken, verschijnt echter een afgetekende variatie tussen landen (hypothese 1b). De Oost-Europese landen kennen na een initiële terugval een sterk herstel in voltijdse arbeidsparticipatie. Dit staat in contrast met West-Duitsland en Oostenrijk, waar dit herstel in grote mate uitblijft, ook als het jongste kind de leeftijd van 18 jaar bereikt. De focus op arbeidsparticipatie, waarbij verder geen onderscheid wordt gemaakt tussen voltijds en deeltijds werk, verbergt dus een sterke verschuiving richting deeltijdse arbeid na ouderschap, die in sommige landen zelfs een permanent karakter aanneemt. De vraag is wat aan de basis van deze grote variatie in voltijdse arbeidsparticipatie van hoogopgeleiden na ouderschap ligt. De arbeidsmarktcom-

standigheden lijken minder relevant, omwille van de gelijke uitgangspositie vóór ouderschap. Er lijken eerder verschillen in attitudes, en ruimer het cultureel klimaat, of het sociaal beleid te spelen.

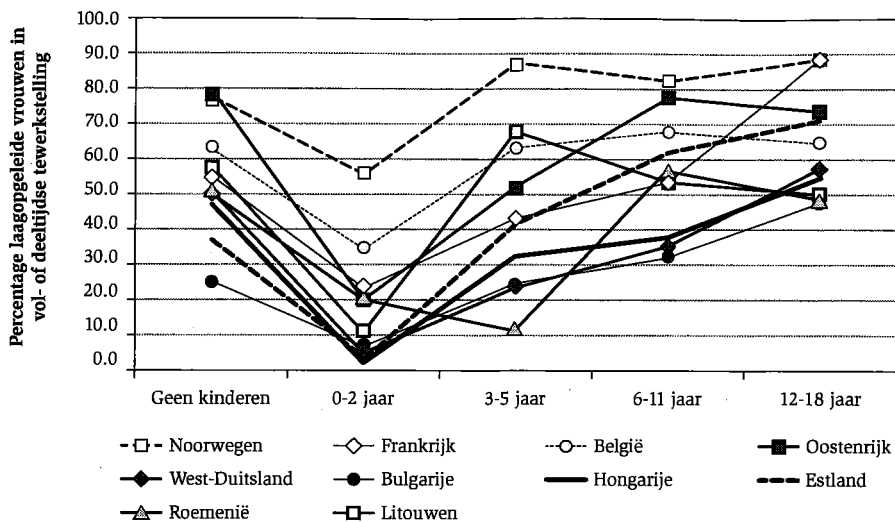
Figuur 3a. Totale arbeidsparticipatie (voltijds + deeltijds) naar leeftijd jongste kind in het huishouden, hooggeschoolde vrouwen, 18-45 jaar in 10 Europese landen.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

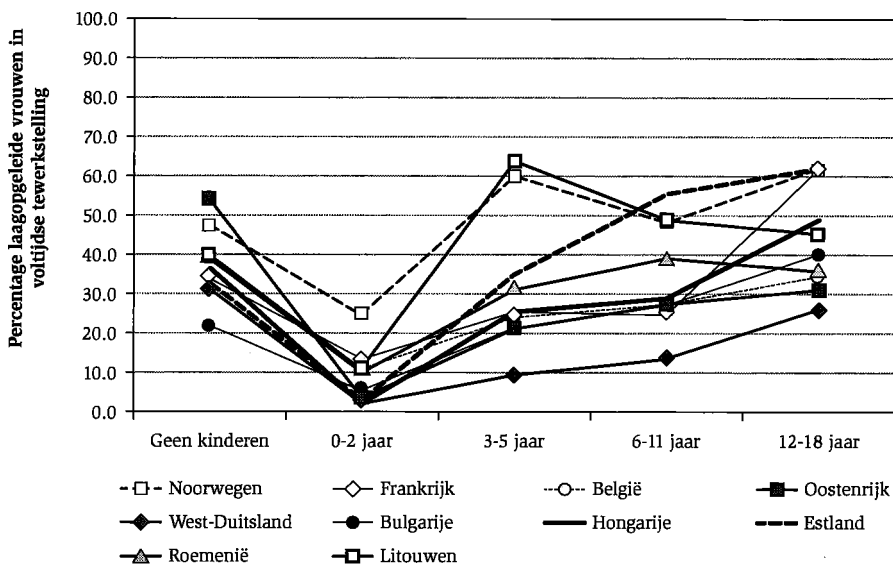
Figuur 3b. Voltijdse arbeidsparticipatie naar leeftijd jongste kind in het huishouden, hooggeschoolde vrouwen, 18-45 jaar in 10 Europese landen.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

Figuur 4a. Totale arbeidsparticipatie (voltijds + deeltijds) naar leeftijd jongste kind in het huishouden, laaggeschoolde vrouwen, 18-45 jaar in 10 Europese landen.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

Figuur 4b. Voltijdse arbeidsparticipatie naar leeftijd jongste kind in het huishouden laaggeschoolde vrouwen, 18-45 jaar in 10 Europese landen.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

De figuren voor laagopgeleide vrouwen (figuren 4a en b) schetsen een ander beeld. Bij laagopgeleiden bestaat er reeds voor ouderschap een grote variatie

tussen de landen onderling wat de voltijdse tewerkstelling betreft. De uitgangspositie op de arbeidsmarkt van laagopgeleiden in verschillende landen is dus niet hetzelfde. Na ouderschap blijft de variatie in voltijdse arbeidsparticipatie tussen landen bestaan, bovendien zien we een verschuiving in de positie van bepaalde landen. Oostenrijk kent bijvoorbeeld een hoge voltijdse tewerkstelling bij laagopgeleide vrouwen zonder kinderen, maar verdwijnt naar achter in de ranking wat voltijdse arbeid na ouderschap betreft. Frankrijk en Estland, die op een middelmatige positie starten, schuiven naar boven in de ranking. De variatie tussen landen in de arbeidsmarktpositie van laagopgeleide vrouwen met kinderen hangt wellicht samen met variaties in gezinsbeleid en attitudes ten aanzien van gezin en arbeid, maar de sterke variatie die reeds werd aangehouden bij vrouwen zonder kinderen geeft aan dat de arbeidsmarktcontext (en -beleid) bij laagopgeleide vrouwen een sterkere rol speelt dan het geval is bij hoogopgeleiden.

5.2. Determinanten van voltijdse tewerkstelling bij vrouwen

De beschrijvende resultaten geven aan dat de focus op voltijdse arbeidsparticipatie de impact van gezinsvorming op tewerkstelling sterker blootlegt dan een focus op arbeidsparticipatie. Daarom analyseren we, voor de tien landen, de effecten van gezinskenmerken (leeftijd jongste kind, aantal kinderen en aanwezigheid van partner) op voltijdse arbeidsparticipatie meer in detail. Vervolgens onderzoeken we het effect van opleiding op voltijdse arbeidsparticipatie en kijken we of het effect van gezinskenmerken verschilt naar opleidingsniveau. Tot slot bekijken we attitudes ten aanzien van gezin en werk en onderzoeken we of de opleidingsgradiënt in voltijdse arbeidsparticipatie (deels) verklaard kan worden door een verschil in attitudes ten aanzien van (de combinatie van) gezin en werk. Het logit model in tabel 2 toont de kans op voltijdse tewerkstelling bij vrouwen van 18 tot 45 jaar die niet langer een opleiding volgen. Alleenstaande vrouwen van 42-45 jaar zonder kinderen met een diploma van het hoger secundair onderwijs vormen daarbij telkens de referentiecategorie.

– *Gezinskenmerken*

Het eerste model voor elk land in tabel 2 geeft aan dat het aantal kinderen en de leeftijd van het jongste kind in het huishouden in alle landen een significant negatief effect hebben op de kans op voltijdse tewerkstelling tegenover vrouwen zonder kinderen (referentiecategorie). Dit sluit aan bij de resultaten van eerder onderzoek (Storms 1995; Ghysels & Van Lancker 2009; OECD 2011). Bij vrouwen met *één kind* van 0 tot 2 jaar, zien we een sterke daling over alle landen heen. Vooral in West-Duitsland, Oostenrijk en de Oost-Europese landen is daarbij sprake van een uitgesproken terugval, onder meer omwille van de (tijdelijke) uitstroom naar ouderschapsverlof, terwijl voltijdse arbeidsparticipatie beter stand-

houdt in België en Frankrijk. Naarmate kinderen ouder worden, stijgt de kans op een voltijdse tewerkstelling opnieuw. Ook die dynamiek werd reeds vastgesteld in eerder onderzoek (Joshi *et al.* 1996). In Bulgarije en Estland is deze herstelbeweging markant: vrouwen met één kind tussen 3 en 18 jaar werken hier even vaak voltijds – en in Bulgarije zelfs vaker – dan vrouwen zonder kinderen. Ook in Litouwen, Roemenië en Noorwegen is er een duidelijke terugkeer naar een voltijdse baan – hoewel meer bescheiden dan in Bulgarije en Estland. In West-Duitsland en Oostenrijk valt vooral de afwezigheid van een dergelijk herstel op. De kans op een voltijdse tewerkstelling blijft significant lager, ook naarmate kinderen ouder worden: in deze landen heeft de transitie naar ouderschap nog steeds een ingrijpend en langdurig effect op de voltijdse arbeidsmarktpositie van vrouwen. Bij vrouwen met *twee kinderen* treffen we een gelijkaardig patroon aan: de kans op voltijds werk valt sterk terug bij een jongste kind van 0 tot 2 jaar en herstelt zich wanneer het jongste kind ouder wordt. Het herstel van de voltijdse arbeidsmarktpositie is echter minder uitgesproken dan het geval is bij vrouwen met slechts één kind. Opnieuw zijn het West-Duitsland en Oostenrijk waar het herstel het meest achterblijft, terwijl de Oost-Europese landen zich andermaal tonen als landen met een sterk herstel in voltijdse arbeidsparticipatie. Voor vrouwen met 3 of meer kinderen is – ook dit ligt in de lijn van voorgaand onderzoek – in alle landen sprake van een sterk verlaagde kans op voltijds werk (Ghysels & Van Lancker 2009).

De impact van de aanwezigheid van een partner op voltijdse arbeidsparticipatie is minder uitgesproken dan de invloed van kinderen. In West-Duitsland, Oostenrijk en Noorwegen hebben gehuwde vrouwen – ook na controle voor leeftijd, opleiding en de aanwezigheid van kinderen – een significant lagere kans op het uitoefenen van voltijds werk. In Frankrijk daarentegen, hebben vrouwen die samenwonen met hun partner een significant hogere kans op een voltijdse tewerkstelling dan alleenstaande vrouwen. In de andere landen is er na controle voor de overige covariaten geen significant effect van de aanwezigheid van een partner en het type partnerrelatie op de kans op voltijdse arbeidsparticipatie. De resultaten wijken dan ook af van oudere studies waarin de positieve invloed van een partner en het huwelijk op de vrouwelijke arbeid werd benadrukt (Gustafsson *et al.* 1996; Joshi *et al.* 1996; Rösen & Sundström 1996).

– Opleiding

In alle landen is er sprake van een sterke opleidingsgradient in voltijdse tewerkstelling van vrouwen (hypothese 2a). Het opleidingseffect blijft in bijna alle landen ook na controle voor de gezinskenmerken sterk significant. Opleiding vormt naast gezinskenmerken uiteraard een belangrijke determinant van voltijdse arbeidsparticipatie. De omvang van de opleidingsgradient varieert echter sterk tussen de landen onderling. Het verschil in voltijdse arbeidsparticipatie tussen laag- en hoogopgeleide vrouwen is het kleinst in Oostenrijk en Noorwegen. De kansverhouding op voltijds werk ligt respectievelijk 11 tot

61 procent hoger voor hoogopgeleiden ten opzichte van vrouwen met een diploma van het hoger secundair onderwijs. De kansverhouding op voltijds werk is voor die groep op zijn beurt 26 en 18 procent hoger dan het geval is bij laagopgeleide vrouwen. In België, West-Duitsland en Frankrijk, en meer nog in de Oost-Europese landen, is de kloof tussen laag- en hoogopgeleiden aanzienlijk groter. In België en de Oost-Europese landen (buiten Estland) ligt de kansverhouding op voltijds werk ruim 2 keer hoger voor hoogopgeleide vrouwen tegenover middenopgeleide vrouwen. In de Oost-Europese landen is er tevens sprake van een uitgesproken kloof tussen de midden- en laagopgeleide vrouwen. De kansverhouding op voltijds werk ligt voor laaggeschoolde vrouwen in deze landen doorgaans 70 procent lager dan voor de middengroep met een diploma van het hoger secundair.

– *Interactie tussen opleidingseffect en aantal kinderen/leeftijd jongste kind*

Het tweede model in tabel 2 test voor elk land in hoeverre de omvang van de opleidingsgradiënt verandert na de transitie naar ouderschap, of nog, in hoeverre de impact van ouderschap sterker is voor laagopgeleiden vrouwen – in dit geval wordt de opleidingsgradiënt groter – dan voor hoogopgeleide vrouwen (hypothese 2b). Verrassend genoeg is deze interactieterm in het merendeel van de landen (België, Bulgarije, West-Duitsland, Estland, Hongarije, Litouwen en Roemenië) niet significant. Dit geeft aan dat het effect van gezinsvorming op voltijds werk in deze landen niet significant verschilt naar opleidingsniveau. Enkel in Frankrijk, Hongarije, Oostenrijk en Noorwegen werd een significant interactie-effect gevonden. De interactietermen voor laaggeschoolden zijn in deze landen telkens positief en in sommige gevallen ook sterk significant. De resultaten van de modellen met interactietermen geven aan dat de negatieve impact van gezinsvorming op voltijdse arbeidsparticipatie in deze landen minder uitgesproken is bij laagopgeleide vrouwen dan het geval is bij hoogopgeleide vrouwen. Ook na ouderschap blijft de positieve opleidingsgradiënt van voltijdse arbeidsparticipatie bestaan, maar deze is minder uitgesproken dan het geval was bij vrouwen zonder kinderen.

– *Houding ten aanzien van de combinatie van gezin en werk*

In een derde model (tabel 2) werd voor elke land getest in hoeverre de attitudes ten aanzien van gezin en werk een effect hebben op voltijdse arbeidsparticipatie (hypothese 3). In alle landen, behalve Bulgarije, West-Duitsland en Roemenië, ligt de kans op voltijds werk significant hoger voor vrouwen met een neutrale of progressieve houding tegenover de combinatie werk en gezin dan voor vrouwen met een traditionele houding. Ook voorgaand onderzoek wijst op de link tussen voltijdse arbeidsparticipatie voor ouderschap en een sterke preferentie voor arbeidsparticipatie. De groep die gekenmerkt wordt door een grote preferentie voor arbeidsparticipatie stroomt ook na ouderschap vaker terug in een voltijdse betrekking in (Stanfors 2006).

Zoals eerder werd vermeld, is er in nagenoeg alle landen sprake van een afgetekende opleidingsgradient in de attitudes ten aanzien van gezin en arbeid. De vergelijking voor elk land van de resultaten van het eerste model met de resultaten van het derde model, geeft echter aan dat de opleidingsgradient in voltijds werk in de meeste landen niet of nauwelijks verandert na controle voor verschillende attitudes ten aanzien van gezin en werk. Enkel in Noorwegen en Oostenrijk zien we een substantieel verschil. In Noorwegen is het verschil tussen laag- en middenopgeleiden niet langer significant na controle voor attitudes ten aanzien van werk en gezin. Ook het verschil tussen midden- en hoogopgeleide vrouwen wordt kleiner na controle, maar blijft significant. In Oostenrijk was het verschil tussen hoog- en midden opgeleiden niet langer significant na controle voor gezinskenmerken en ook het verschil tussen laag- en middenopgeleide vrouwen wordt verklaard door verschillende attitudes ten aanzien van gezin en werk. Ook hier blijken laagopgeleiden traditioneler te staan ten aanzien van de combinatie werk en gezin, wat een negatief effect heeft op hun arbeidsparticipatie.

Tabel 2. Logit model van voltijdse tewerkstelling naar leeftijd, opleiding, aantal kinderen en leeftijd van jongste kind in het huishouden, partner, werkgezin opvattingen, vrouwen, 18-45 jaar.

Onafhankelijke variabelen	België			Bulgarije			West-Duitsland			Estland										
	E (b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.								
Constante	1,79	**	1,86	*	1,48		3,14	***	1,42	***	3,15	***	2,57	***	0,87	***	6,35	***	6,02	**
Leeftijdsgroepen																				
- 17-21 jaar	0,34		0,36		0,33		0,44	***	1,05	***	0,44	***	0,31	***	2,23	**	0,82	***	0,66	
- 22-26 jaar	0,71		0,68		0,70		0,44	***	1,44	***	0,44	***	0,73	***	2,38	**	0,55	***	0,85	
- 27-31 jaar	0,96		0,91		0,93		0,58	**	1,88	**	0,58	**	0,77	**	2,42	**	0,68	***	0,95	
- 32-36 jaar	1,00		0,99		0,99		0,76		2,06		0,76		0,81		2,21	**	0,75	***	0,99	
- 37-41 jaar	0,95		0,92		0,96		0,84		2,44		0,85		0,71		3,15	***	0,75	***	1,31	
- 42-45 jaar	1,00		1,00		1,00		1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***
Opleiding																				
- Laag	0,69	***	0,53	***	0,71	***	0,22	***	0,15	***	0,22	***	0,45	***	0,33	***	0,45	***	0,24	***
- Midden	1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00	
- Hoog	2,07	***	2,15	**	1,98	***	2,54	***	2,26	***	2,54	***	1,37	*	1,30	*	1,36	*	1,17	***
Aantal/leeftijd kind																				
- Geen kinderen	1,00		1,00		1,00		1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***	1,00	***
- 1 kind - 0-2 j	0,36	***	0,29	**	0,36	**	0,10	***	0,10	***	0,10	***	0,10	***	0,10	***	0,07	***	0,08	***
- 1 kind - 3-18 j	0,46	***	0,55	*	0,47	***	1,22	***	1,03	***	1,22	***	0,26	***	0,21	***	1,00	***	0,84	***
- 2 Kids - 0-2 j	0,18	***	0,19	***	0,18	***	0,09	***	0,06	***	0,09	***	0,09	***	0,05	***	0,10	***	0,09	***
- 2 Kids - 3-18 j	0,25	***	0,20	***	0,25	***	1,24	***	1,08	***	1,23	***	0,18	***	0,17	***	0,82	***	0,67	***
- > 3 Kinderen	0,14	***	0,14	***	0,15	***	0,54	*	0,58	*	0,54	*	0,15	***	0,15	***	0,33	***	0,22	***
Interactie Opleiding * Kind																				
- Laag * 1K 0-2j			1,15						5,90						0,91					

Onafhankelijke variabelen	België						Bulgarije						West-Duitsland						Estland						
	E (b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E (b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.			
	- Laag * 1K 3-18]	1,01						1,57						2,24										2,63	
- Laag * 2K 0-2]	1,11						4,84						-										-		
- Laag * 2K 3-18]	2,28						1,50						1,81										4,24		
- Laag * > 3 K	1,67						1,17						2,11										3,51		
- Hoog * 1K 0-2]	1,40						0,63						1,01										0,74		
- Hoog * 1K 3-18]	0,63						1,36						1,57										1,05		
- Hoog * 2K 0-2]	0,84						1,54						3,99										1,21		
- Hoog * 2K 3-18]	1,26						1,22						0,84										0,99		
- Hoog * > 3K	0,83						0,38						0,46										2,21		
Partner																									
- Alleenstaand	1,00						1,00						1,00										1,00		
- Gehuwd	0,88						0,88						0,88										0,77		
- Samenwonend	0,98						0,66						0,77										0,84		
Werk-gezinopvatting																									
- Traditioneel																									
- Neutraal																									
- Progressief																									
Deviance	1628		1622		1621		2848		2836		2847		1923		1909		1916		1578		1565		1578		1565
N	1465		1465		1462		3631		3631		3629		2034		2034		2030		1766		1766		1766		1766

Legende: * p < 0,050, ** p < 0,010, *** p < 0,001.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

Onafhankelijke variabelen	Estand (ver)		Frankrijk				Hongarije				Litouwen					
	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.		
- Laag * 1K 3-18}			0,60						2,32	*					1,83	
- Laag * 2K 0-2 j			1,85						8,94	*					1,31	
- Laag * 2K 3-18}			2,86	**					2,86	**					2,22	
- Laag * > 3 K			2,84	**					2,78	**					0,88	
- Hoog * 1K 0-2 j			2,11						2,71						0,40	
- Hoog * 1K 3-18}			0,66						1,71						0,88	
- Hoog * 2K 0-2 j			1,01						1,36						0,41	
- Hoog * 2K 3-18}			0,63						2,12	*					0,48	
- Hoog * > 3K			0,71						0,58						0,70	
Partner					*											
- Alleenstaand	1,00		1,00						1,00						1,00	
- Gehuwd	0,75		0,94		0,95				0,87						0,94	
- Samenwonend	0,78		1,32	*	1,29				0,82						0,73	
Werk-gezipopvatting		**														**
- Traditioneel	1,00				1,00										1,00	
- Neutraal	1,32				1,25										1,46	
- Progressief	1,76	**			1,58	***									1,78	**
Deviance	1281		2574		2536		2550	2868	2841	27800	2282	2295	1838	1838	2277	1833
N	1458		2300		2300		2296	2963	2963	2920	2920	2920	1838	1838	2277	1833

Legende: * p < 0,050, ** p < 0,010, *** p < 0,001.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

Gezinsvorming en vrouwelijke arbeidsparticipatie: de opleidingsgradient van voltijds werk en attitudes ten aanzien van gezin en werk in 10 Europese landen

Tabel 2. Logit-model van voltijdse tewerkstelling naar leeftijd, opleiding, aantal kinderen en leeftijd van jongste kind in het huishouden, partner, werkgezin opvattingen, vrouwen, 18-45 jaar (vervolg).

Onafhankelijke variabelen	Noorwegen			Oostenrijk			Roemenië									
	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.						
Constante	3,21	***	2,00	**	4,56	***	5,99	***	3,76	***	3,86	***	1,62	***	3,66	***
Leeftijdsgroepen																
- 17-21 jaar	0,47	**	0,46	**	0,51		0,43		0,50		0,37	**	1,59	**	0,38	**
- 22-26 jaar	0,70	*	0,67		0,78		0,73		0,73		0,60	*	2,53	**	0,60	*
- 27-31 jaar	0,96		0,98		0,79		0,79		0,79		0,90		2,86	***	0,90	
- 32-36 jaar	0,79		0,85		0,83		0,85		0,82		0,98		5,15	***	0,98	
- 37-41 jaar	0,97		1,03		0,92		0,91		0,91		1,74	**	2,93	***	1,75	**
- 42-45 jaar	1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00	
Opleiding																
- Laag	0,69	***	0,82	**	0,68	*	0,29	*	0,74	***	0,34	***	0,18	***	0,35	***
- Midden	1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00	
- Hoog	1,68	***	1,61	***	1,14		0,68		1,11		3,36	***	3,37	**	3,37	***
Aantal/leeftijd kind																
- Geen kinderen	1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00		1,00	
- 1 kind - 0-2 j	0,21	***	0,17	***	0,02	***	0,01	***	0,02	***	0,20	***	0,20	***	0,20	***
- 1 kind - 3-18 j	0,76		0,65	*	0,16	***	0,10	***	0,16	***	0,78	**	0,65	*	0,78	
- 2 Kids - 0-2 j	0,19	***	0,18	***	0,02	***	0,01	***	0,02	***	0,08	***	0,08	***	0,08	***
- 2 Kids - 3-18 j	0,54	***	0,50	***	0,13	***	0,08	***	0,13	***	0,50	***	0,34	***	0,48	***
- > 3 Kinderen	0,29	***	0,30	***	0,11	***	0,07	***	0,11	***	0,30	***	0,19	***	0,30	***

Onafhankelijke variabelen	Noorwegen			Oostenrijk			Roemenië			
	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.	E(b)	Sig.
Interactie Opleiding *Kind										
- Laag * 1K 0-2j		***								
- Laag * 1K 3-18j	3,64	**	5,27	**	2,36		1,70		2,36	
- Laag * 2K 0-2 j	1,60		4,07	**	1,70		2,05		1,70	
- Laag * 2K 3-18j	1,10		9,54		2,05		2,55		2,05	
- Laag * 3K	3,55	***	4,62	***	2,55		2,81		2,55	
- Laag * > 3 K	2,15	*	2,27		2,81		0,54		2,81	
- Hoog * 1K 0-2 j	0,84		1,80		0,54		1,10		0,54	
- Hoog * 1K 3-18j	0,73		3,42	**	1,10		0,36		1,10	
- Hoog * 2K 0-2 j	0,81		7,30		0,36		1,90		0,36	
- Hoog * 2K 3-18j	0,89		1,98		1,90		-		1,90	
- Hoog * > 3K	0,56	*	3,55	*	-		-		-	
Partner		*		***		***		***		***
- Alleenstaand	1,00		1,00		1,00		1,00		1,00	
- Gehuwd	0,77	*	0,78		0,56	***	0,82	***	0,83	***
- Samenwonend	0,99		0,96		1,04		1,05		0,63	
Werk-gezinopvatting				***				*		
- Traditioneel			1,00		1,00		1,00		1,00	
- Neutraal			1,10		1,48	**	1,07	**	1,07	**
- Progressief			1,88	***	1,30	*	1,11	*	1,11	*
Deviance	3678		3640		2689		1924		2317	
N	3680		3080		2380		2370		2030	

Legende: * p < 0,050, ** p < 0,010, *** p < 0,001.

Bron: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Generations & Gender Survey, Wave 1 Harmonized Data Files (www.ggp-i.org).

6. Conclusie

In deze bijdrage worden twee indicatoren gehanteerd om de invloed van gezinsvorming op de arbeidsparticipatie van vrouwen in kaart te brengen in 10 Europese landen. Wanneer geen onderscheid wordt gemaakt tussen deeltijds werk en voltijds werk, liggen de resultaten in de lijn van vorig onderzoek waarbij de arbeidsparticipatie aanvankelijk sterk terugvalt bij moeders met jonge kinderen om vervolgens opnieuw te herstellen tot het initiële niveau naarmate kinderen ouder worden en de mogelijkheden tot ouderschapsverlof uitgeput raken. Wanneer er echter wordt gefocust op voltijds werk, ontstaat een geheel ander beeld en een sterke differentiatie tussen landen, vooral voor hoogopgeleiden. In Noorwegen, Frankrijk, België, maar ook in Estland en de Oost-Europese landen is er een sterk herstel in voltijds werk naarmate de kinderen ouder worden. In Duitsland en Oostenrijk daarentegen is er quasi geen herstel in voltijdse arbeidsparticipatie: wanneer de rechten op ouderschapsverlof uitgeput raken en stromen vrouwen in sterke mate door naar deeltijds werk. Bij laagopgeleide vrouwen is het contrast tussen beide indicatoren minder afgetekend: opvallend zijn hier vooral de sterke verschillen in arbeidsparticipatie die reeds tussen landen worden aangetroffen vóór ouderschap. De instroom in deeltijds werk geeft aan dat de arbeidsmarktpositie van zowel laag- als hooggeschoolde vrouwen sterk wordt beïnvloed door de aanwezigheid van kinderen. Hoewel deeltijds werk het voordeel biedt dat vrouwen werk en gezin kunnen combineren (Joshi *et al.* 1996), zijn de verschillen tussen een deeltijdse en voltijdse positie niet te herleiden tot verschillen in arbeidsuren: deeltijds werk wordt vaak gekenmerkt door lage verdiensten per uur, geringere opportuniteiten op vlak van opleiding en promotie, minder arbeidszekerheid en zwakkere rechten op vlak van de werkloosheidsverzekering (OECD 2011). De verschuiving naar deeltijdse arbeid is in dat opzicht geen kwalitatief neutrale overstap (Blossfeld & Hakim 1991; Wright & Hinde 1991; Rosenfeld & Birkelund 1995; OECD 2011).

De resultaten geven verder aan dat in alle landen sprake is van een positieve opleidingsgradiënt in voltijdse tewerkstelling. Bijkomende analyses waarin wordt getest of de invloed van gezinsvorming op voltijdse arbeidsparticipatie verschilt naargelang het opleidingsniveau van vrouwen – of nog, of de opleidingsgradiënt van voltijds werk verschilt voor en na ouderschap – geven in het merendeel van de landen geen significante verbetering. Enkel in Frankrijk, Hongarije, Noorwegen en Oostenrijk is de interactie tussen gezinskenmerken en opleiding significant en lijkt het verschil tussen hoog- en laagopgeleiden vrouwen wat af te nemen na ouderschap. Verder geven onze resultaten aan dat verschillen in attitudes ten aanzien van de combinatie van werk en gezin de opleidingsgradiënt in voltijdse arbeidsparticipatie niet kunnen verklaren, behalve in Oostenrijk en Noorwegen.

Tot slot wordt in alle landen de *uptake* van formele opvangvoorzieningen – maar ook informele opvangvoorzieningen – gekenmerkt door een positieve opleidingsgradiënt, wat aansluit bij de positieve opleidingsgradiënt in voltijdse

arbeidsparticipatie. Verder sluit de variatie tussen landen in gebruik van formele en informele kinderopvangvoorzieningen aan bij de variatie tussen landen in voltijdse arbeidsparticipatie van vrouwen met een kind jonger dan 3 jaar. De verschillen tussen landen in voltijdse arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen ouder dan 3 jaar daarentegen sluiten minder sterk aan bij de verschillen die tussen landen werden vastgesteld in termen van gezinsbeleid. Vooral het grote herstel in voltijdse arbeidsparticipatie naarmate kinderen ouder worden in de Oost-Europese landen is in dat opzicht verrassend. Gezien de hervormingen in sociaal beleid die sinds de jaren 1990 zijn genomen, lijkt de hoge voltijdse arbeidsparticipatie in deze landen niet te wijzen op een hoge mate van compatibiliteit van gezin en werk. Met name de lage instroom in ouderschap en de zeer lage vruchtbaarheidscijfers in deze landen spreken een dergelijke interpretatie tegen en wijzen veeleer op een erg selectieve instroom in ouderschap (Billari & Kohler 2004; Tang & Cousins 2005; HCSO 2010). De hoge voltijdse arbeidsparticipatie kan evenmin worden verklaard door de houding van Oost-Europese vrouwen ten aanzien van werk en gezin, want zij worden gekenmerkt door een uitgesproken conservatieve houding ten aanzien van werkende vrouwen. De hoge voltijdse arbeidsparticipatie lijkt eerder vanuit financiële noodzaak te ontstaan: de Oost-Europese landen worden gekenmerkt door rigide arbeidsmarkten waar er quasi geen mogelijkheid bestaat om deeltijds te werken. Bovendien zijn lonen erg laag, waardoor voltijdse arbeidsparticipatie van vrouwen veeleer dwingend is. De financiële noodzaak van een aanvullend gezinsinkomen, in een context die gekenmerkt wordt door een weinig flexibele arbeidsmarkt en een beleid dat de combinatie van gezin en werk nauwelijks ondersteunt, lijkt in de Oost-Europese landen dus vooral te hebben bijgedragen tot de afbouw van gezinsvorming en een sterke ontgroening.

Het uitblijvend herstel in voltijdse arbeidsparticipatie in Oostenrijk en West-Duitsland en de grote instroom in deeltijdse arbeid na ouderschap, houdt wellicht verband met het feit dat voltijdse vrouwelijke arbeidsparticipatie er financieel minder noodzakelijk is en er in deze landen meer mogelijkheden bestaan tot deeltijdse arbeid. Ook hier lijken de lage instroom in ouderschap en de lage vruchtbaarheidscijfers van respectievelijk 1.42 en 1.38 kinderen per vrouw, er niet op te wijzen dat een hoge mate van compatibiliteit tussen gezin en vrouwelijke arbeidsparticipatie werd bereikt (Gustafsson *et al.* 1996). Ook de resultaten omtrent de houding ten aanzien van werk en gezin lijken bij deze conclusie aan te sluiten. Hoewel Duitse en Oostenrijkse vrouwen mogelijk iets conservatiever zijn, is het verschil met landen als België en Frankrijk veeleer beperkt en lijkt het niet in staat te zijn om de grote verschillen in voltijdse arbeidsparticipatie na ouderschap te verklaren. Dit suggereert dat er ook in Oostenrijk en West-Duitsland sprake is van een latente vraag naar beleid dat de combinatie van voltijdse arbeidsparticipatie en gezinsvorming ondersteunt.

Tot slot wijst de hogere voltijdse arbeidsparticipatie van vrouwen met jonge kinderen in Noorwegen, Frankrijk en België samen te hangen met de grote beschikbaarheid van kinderopvangvoorzieningen in combinatie met stelsels voor moe-

der- en ouderschapsverlof. Het relatief grote herstel in voltijdse arbeidsparticipatie wanneer de kinderen ouder worden, lijkt in deze landen en zeker Noorwegen en Frankrijk te wijzen op een hogere compatibiliteit van werk en gezin. Die conclusie strookt met de relatief hoge instroom in ouderschap in deze landen en de hoge vruchtbaarheidscijfers van respectievelijk 1.96, 1.99 en 1.85 kinderen per vrouw (Rindfuss *et al.* 2010). Een belangrijk verschil tussen deze landen is wel dat Noorwegen een veel kleinere opleidingsgradiënt kent op vlak van voltijdse arbeidsparticipatie. Dit lijkt eerder samen te hangen met de betere arbeidsmarktpositie die in Noorwegen reeds wordt aangetroffen bij laagopgeleide vrouwen zonder kinderen, wat op zijn beurt wijst op de rol van arbeidsmarktbeleid voor deze groep.

BIBLIOGRAFIE

- Andersson, G., Kreyenfeld, M. & T. Mika (2009), Welfare State Context, Female Earnings and Childbearing, *MPIDR Working Paper Demographic Research*, 2009 (26), 1-35.
- Becker, G.S. (1981), *A Treatise on the Family*, Harvard: Harvard University Press.
- Blossfeld, H. & C. Hakim (1997), *Between Equalization and Marginalization: Woman Working Part-time in Europe and the United States of America*, New York: Oxford University Press.
- Brewster, K.L. & R. Rindfuss (2000), Fertility and Women's Employment in Industrialized Nations, *Annual Review of Sociology*, 26, 271-296.
- Buchholz, S., Hofäcker, D., Mills, M., Blossfeld, H., Kuz, K. & H. Hofmeister (2009), Life Courses in the Globalization Process: The Development of Social Inequalities in Modern Societies, *European Sociological Review*, 25(1), 53-71.
- Cantillon, B., Ghysels, J., Spiesssens, K. & K. Vercammen (2010), De sociale gelaagdheid van het gebruik van verlofstelsel door ouders met jonge kinderen, *CSB berichten*, 2010(08), Antwerpen, Centrum Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Cantillon, B., Ghysels, J., Thirion, A., Mussche, N & D. Van Dam (2000), Emancipatie in twee snelheden: over hoog- en laaggeschoolden in 13 OESO-landen, *CSB Berichten*, 2000(07), Antwerpen, Centrum Voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Cloïn, M. & A. Boelens (2004), Onbetaalde arbeid en de combinatie arbeid en zorg, pp. 99-132 in W. Portegijs, A. Boelens & L. Olsthoorn, *Emancipatiemonitor 2004*, Den Haag: Sociaal en Cultuur Planbureau/Centraal Bureau voor Statistiek.
- Coale, A. (1973), The Demographic Transition, in International Union for the Scientific Study of Population, *International Population Conference, Liège 1973*, Liège, IUSSP-UIESP, Vol. I
- De Wachter, D. & K. Neels (2011), Educational Differentials in Fertility Intentions and Outcomes: Family Formation in Flanders in the Early 1990s, *Vienna Yearbook of Population Research*, (2011).
- Dribe, M. & M. Stanfors (2009), Education, Work and Parenthood: Comparing the Experience of Young Men and Women in Sweden, *Journal of Family and Economic Issues*, 2009 (30), 32-42.

- Esping-Anderssen, G. (1999), *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Europese Commissie (2005), *Groenboek. Demografische veranderingen: naar een nieuwe solidariteit tussen de generaties*, Brussel.
- Friedman, D., Hechter, M. & S. Kanazawa (1994), A Theory of the Value of Children, *Demography*, 31(3), 375-401.
- Fuller, B., Kagan, S.L., Gaspany, G.L. & A.C. Gauthier (2002), Welfare Reform and Child Care Options for Low-Income Families, *Children and Welfare Reform*, 12(1), 97-119.
- Fux, B. (2008), Pathways of Welfare and Population-related Policies: Towards a Multidimensional Typology of Welfare State Regimes in Eastern and Western Europe, *People, Population Change and Policies*, 2008 (1).
- Ghysels, J. & W. Van Lancker (2009), Emancipatie in twee snelheden opnieuw bekeken: laaggeschoolde vrouwen in België en Europa, *CSB Berichten*, 2009(06), Antwerpen: Centrum Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Ghysels, J. & W. Van Lancker (2009), Het Mattheüseffect onder de loop: over het ongelijke gebruik van kinderopvang in Vlaanderen, *CSB Berichten*, 2009(07), Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Gustafsson, S., C. Wetzels, Vlasbom, J.D. & S. Dex (1996), Women's Labor Force Transitions in Connections with Childbirth: A Panel Data Comparison between Germany, Sweden and Great Britain, *Journal of Population Economics*, 9(3), 223-246.
- Joshi, H., Macran, S. & S. Dex (1996), Employment after Childbearing and Women's Subsequent Labour Force Participation: Evidence from the British 1958 Birth Cohort, *Journal of Population Economics*, 9, 325-348.
- Lesthaeghe, R. (2010), The Unfolding Story of the Second Demographic Transition, *Population and Development Review*, 36(2), 211-251.
- Lesthaeghe, R. & K. Neels (2002), From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland, *European Journal of Population*, 18, 235-360.
- Lesthaeghe, R. & D. van de Kaa (1986), Twee demografische transitie's?, pp. 9-24 in R. Lesthaeghe & D. van de Kaa (eds.), *Bevolking: groei en krimp*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Liefbroer, A.C. & M. Corijn (1999), Who, What, Where, and When? Specifying the Impact of Educational Attainment and Labour Force Participation on Family Formation, *European Journal of Population*, 15, 45-75.
- Malcolm, H., Wilson, V. & J. Davidson (2002), *Out of School Care*, SCRE Research Report No 106, University of Edinburgh: The Scottish Council for Research in Education.
- Manlove, J., Ryan, S., Wildsmith, E. & K. Franzetta (2010), The Relationship of Non-marital Childbearing in the U.S., *Demographic Research*, 23(22), 615-654.
- MAS (2007), *Analyse van het zoekproces van ouders naar een voorschoolse kinderopvangplaats*, Leuven: Market Analysis & Synthesis.
- McDonald, P. (2000), Gender Equity in Theories of Fertility Transition, *Population and Development Review*, 26(3), 427-439.
- Miettinen, A., Basten, S. & A. Rotkirch (2011), Gender Equality and Fertility Intentions Revisited: Evidence from Finland, *Demographic Research*, 24(20), 469-496.

- Neyer, G. & G. Andersson (2008), Consequences of Family Policies on Childbearing Behaviour: Effects or Artifacts?, *Population and Development Review*, 34(4), 699-724.
- OECD (2011), *Doing Better for Families*, OECD Publishing (<http://dx.doi.org/10.1787/978264098732-en?>).
- OECD (2008), *Female Employment Rates and Gender Employment Gaps by Educational Attainment*, 2008.
- Oppenheimer, V.K (1994), Women's Rising Employment and the Future of the Family in Industrial Societies, *Population and Development Review*, 20(2), 293-342.
- Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Kreyenfeld, M., Cappegård, R., Keizer, R. & C. Berghammer (2010), The Educational Gradient of Childbearing within Cohabitation in Europe, *Population and Development Review*, 36(4), 775-801.
- Petit, B. & J. Hook (2005), The Structure of Women's Employment in Comparative Perspective, *Social Forces*, 84, 779-801.
- Pott-Buter, H. (1998), De vereenzaming van de kostwinner. Kostwinnersregelingen en de arbeidsverdeling in Nederland, pp. 155-180 in W. Van Dongen, E. Vanhoute en K. Pauwels (eds.), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen gezinnen*, Leuven: Garant.
- Rindfuss, R.R., D.K. Guilkey, Morgan, S.P. & O. Kravdal (2010), Child-care Availability and Fertility in Norway, *Population and Development Review*, 36(4), 725-748.
- Rindfuss, R., Guzzo, K.B. & S.P. Morgan (2003), The Changing Institutional Context of Low Fertility, *Population Research and Policy Review*, 22, 411-438.
- Rönsen, M. & K. Skrede (2008), Fertility Trends and Differentials in the Nordic Countries – Footprints of Welfare Policies and Challenges on the Road Ahead, *Vienna Yearbook of Population Research*, 2008, 103-123.
- Rönsen, M. & M. Sundström (1996), Maternal Employment in Scandinavia: A Comparison of the After-birth Employment Activity of Norwegian and Swedish Women, *Journal of Population Economics*, 9(3), 267-285.
- Rönsen, M. & M. Sundström (2002), Family Policy and After-Birth Employment Among New Mothers – A Comparison of Finland, Norway and Sweden, *European Journal of Population*, 18, 121-152.
- Rosenfeld, R.A. & G.E. Birkelund (1995), Women's Part-Time Work: A Cross-National Comparison, *European Sociological Review*, 11(2), 111-134.
- Schoenmaeckers, R.C. (2005), Population Ageing and its Challenges to Social Policies, *European Population Conference*, Strassbourg, [http://coe.int/socialpolicy/populationageing/EPC\(2005\)k2](http://coe.int/socialpolicy/populationageing/EPC(2005)k2)
- Simard, M. & Franklin, S. (2005), Sample Design Guidelines, pp. 5-14 in UNECE/UNFPA (ed.), *Generations and Gender Programme: Survey Instruments*, New York/Geneva: United Nations.
- Smith, S. & A. Ratcliffe (2009), Women's Education and Childbearing: A Growing Divide in D. Kneale, E. Coast & J. Stillwell (eds.) *Fertility, Living Arrangements, Care and Mobility: Understanding Population Trends and Processes*, Springer Science + Business Media.
- Sonenstein, F.L., Gates, G.J., Schmidt, S. & N. Bolshun (2002), *Primary Child Care Arrangements of Employed Parents: Findings from the 1999 National Survey of America's Families*, paper 59, Washington: The Urban Institute.

- Stanfors, M.A (2006), Labor Force Transitions after Childbirth Among Five Birth Cohorts in Sweden, *Journal of Family and Economic Issues*, 27 (2), 287-308.
- Storms, B. (1995), Het Matteüseffect in de kinderopvang, *CSB Berichten*, 1995(02), Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.
- Surkyn, J. & R. Lesthaeghe (2004), Value Orientations and the Second Demographic Transition in Northern, Western and Southern Europe: An Update, *Demographic Research*, 3(3), 47-82.
- Thévenon, O. (2008), Family Policies in Europe: Available Databases and Initial Comparisons, *Vienna Yearbook of Population Research*, 2008, 165-177.
- van de Kaa, D. (2004), Is the Second Demographic Transition a Useful Research Concept, *Vienna Yearbook of Population Research*, 2004, 4-10.
- Vandenbroeck, M. & M. Geens (2011), *Cartografie van de Brusselse Nederlandstalige Kinderopvang 2*, Vlaamse Gemeenschapscommissie.
- Van Dongen, W. (1998), Een geïntegreerde benadering van de maatschappij en van de gezinnen, pp. 25-54 in W. Van Dongen, E. Vanhaute & K. Pauwels (eds.), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen gezinnen*, Leuven: Garant.
- Van Imhoff, E. & L.J.G. Van Wissen (2001), Bevolkingsveroudering en de arbeidsmarkt in Europa, pp. 5-34 in H. De Feijter, T. Fokkema & T. Van der Wijst (eds.) *Donkere wolken boven sociaal Europa? Nationale en Europese aanpak van vergrijzing*, Brussel: CBGS.
- Vikat, A. (2004), Women's Labor Force Attachment and Childbearing in Finland, *Demographic Research*, Special Volume 3, 177-212.
- Vikat, A., Speder, Z., Beets, G., Billari, F.G., Bühler, C. & A. Pésesquelles (2007), Generations and Gender Survey: Towards a Better Understanding of Relationships in the Life Course, *Demographic Research*, 17(51).
- Willis, R., J. (1973), A New Approach to the Economic Theory of Fertility Behavior, *Journal of Political Economy*, 81(12), 14-64.
- Wright, R., E. & P. Hinde (1991), The Dynamics of Full-time and Part-time Female Labour Force Participation in Great Britain, *European Journal of Population*, 7, 201-230.

Bijlage

Vrouwelijke tewerkstelling volgens opleidingsniveau en leeftijd van het jongste kind in het huishouden, 18-45 jaar

Land & Opleidingsniveau		Voltijds	Deeltijds	Ouder- schapsverlof	Inactief/ Werkloos	N
<i>- Geen kinderen in het huishouden -</i>						
België	Laag	40,7	18,5	5,6	35,2	54
	Hoog	75,9	10,9	4,1	9,1	220
Bulgarije	Laag	22,0	3,3	1,1	20,8	91
	Hoog	81,7	4,9	1,3	12,1	224
West-Duitsland	Laag	31,6	18,4	2,6	47,4	114
	Hoog	68,8	15,6	0,6	14,9	154
Estland	Laag	33,3	3,7	0,0	63,0	27
	Hoog	82,3	9,1	1,8	6,7	164
Frankrijk	Laag	33,7	21,3	0,0	44,9	89
	Hoog	76,8	8,0	1,1	14,0	349
Hongarije	Laag	36,5	10,6	0,0	52,9	85
	Hoog	88,2	5,7	0,0	6,1	280
Litouwen	Laag	39,4	18,2	3,0	39,4	33
	Hoog	88,8	4	1,3	5,8	230
Noorwegen	Laag	47,8	29,8	0,0	22,4	255
	Hoog	85,4	10,4	0,5	3,7	383
Oostenrijk	Laag	54,4	24,7	0,0	20,8	77
	Hoog	75,4	16,6	0,5	7,5	187
Roemenië	Laag	38,9	11,6	0,0	49,5	95
	Hoog	91,5	0,8	0,0	7,6	118
<i>- Jongste kind in het huishouden 0 tot 2 jaar -</i>						
België	Laag	11,3	13,2	17,0	58,5	53
	Hoog	45,0	15,4	35,6	4,0	149
Bulgarije	Laag	5,6	1,1	44,9	48,3	89
	Hoog	24,4	3,5	62,8	9,3	86
West-Duitsland	Laag	2,5	2,5	42,5	52,5	40
	Hoog	17,1	21,4	34,3	27,1	70
Estland	Laag	3,2	0,0	77,4	19,4	31
	Hoog	25,3	6,6	61,5	6,6	91
Frankrijk	Laag	13,8	9,2	16,9	60,0	65
	Hoog	51,8	24,7	14,1	9,4	170
Hongarije	Laag	1,4	1,4	97,2	0,0	71
	Hoog	18,6	2,0	78,4	1,0	102

Land & Opleidingsniveau		Voltijds	Deeltijds	Ouder- schapsverlof	Inactief/ Werkloos	N
Litouwen	Laag	11,1	0	11,1	22,2	27
	Hoog	31,0	4,6	35,6	2,3	87
Noorwegen	Laag	25,0	30,2	14,6	30,2	96
	Hoog	38,4	23,1	25,6	12,8	281
Oostenrijk	Laag	4,3	15,2	58,7	21,7	46
	Hoog	6,0	50,0	40,0	4,0	50
Roemenië	Laag	10,1	10,1	7,6	72,2	79
	Hoog	45,2	0,0	54,8	0,0	31
<i>– Jongste kind in het huishouden van 3 tot 5 jaar –</i>						
België	Laag	24,1	36,8	3,9	32,2	87
	Hoog	41,9	29,5	20,3	8,3	217
Bulgarije	Laag	25,0	4,2	1,6	69,3	192
	Hoog	86,1	2,9	0,4	10,7	280
West-Duitsland	Laag	10,7	17,9	0,9	70,5	112
	Hoog	26,9	45,2	0,0	27,9	104
Estland	Laag	45,6	5,9	11,8	36,8	68
	Hoog	76,2	10,4	3,4	10,4	164
Frankrijk	Laag	25,0	25,0	0,0	50,0	164
	Hoog	53,8	29,1	0,4	16,7	234
Hongarije	Laag	25,6	6,8	30,7	36,9	176
	Hoog	81,1	7,3	6,1	5,5	164
Litouwen	Laag	63,6	4,5	0,0	31,8	22
	Hoog	85,5	4,3	2,9	7,2	69
Noorwegen	Laag	51,8	32,6	0,0	15,6	218
	Hoog	66,3	28,8	0,2	4,7	427
Oostenrijk	Laag	25,0	41,0	3,0	31,0	100
	Hoog	34,6	53,8	2,6	9,0	78
Roemenië	Laag	36,7	15,5	0,0	47,8	245
	Hoog	91,0	0,0	0,2	9,0	67